

1940 чыллардагы (Илбек Адалыг чаа тузындагы) хакас поэзия

Илбек Адалыг чаа Совет чонының чуртазында иң аар чаа полған. Пастагы күннердең сығара Правительство чон хониин чаа ондайынаң пүдіріп пастаан, прай күсті чиңiske айландырған. Сидік чаа чылларда даа Правительство совет чоннарының духовнай өзізі, культуразы, литературазы паза искусствозы тилиріне улуғ хайығ салғаннар.

Олох ондайнан тоғынып пастааннар писательлер. Прай чоннаң хада, мылтых тудынып, чааға парғаннар, газеталарның паза журналларның корреспонденттері польп, иң аар харбазығларда араласханнар.

Илбек Чиңисті таптирына прай чоннаң хада хакас писательлері постарының күстерін хосханарох. Хакасиядаң парған писательлер: Г.Суворов, И.Костяков, И.Капчигашев — аар чаа чолларынча ирткеннер.

Чанның аар күннерінде писательлернің алнында пір ле пөгін турған — ыырчынаң сөс күзінең күрезерге, чонның патриот көөн көдіріп, чиңiske хығырарға. «Ол туста мунзурухты хатыра тугырчатхан, өкпеленіп, тіс хычыратчатхан алай ба ылғатырчатхан кибелістер кирек полған», - тіпче поэт Алексей Сурков.

Чаа тузындагы хакас литературазында поэзия жанры тың өс парған. Анзы оңарылыстығ. Чонға чағын, кізі чүреен тың көөретчеткен лирика ол тустың кирексінізін толдырған.

Хакас писательлернің пөзік патриот көөліг кибелістері, чонны ыырчыдан тоғыр көдірілерге, махачы күрезерге хығырып, фашизмнің ачын аң осхас хылығын көзіткеннер. Поэттернің өтіг сөзі, хакас кізінің чүрегіне кіріп, өкпелендіріп, аны ыырчаа тоғыр көдірчең, тылдагы чонға матыр істенерге күс хосчаң.

Михаил Аршановтың «Минің чахиим», «Чиңис сарыны», «Чир суубыс үчүн чааға парарбыс» кибелістерінде патриот көңніліг, Ада чир-сууна түгеде пирін салған кізінің омазы сомналча. Поэт, тиңестіріглернең тузаланып, фашизмнің чабал омазын чарытча, совет чонының чиңерін көзітче.

Паарсах пічік чіли пазылған «Минің чахиим» кибелісте поэт хакас ипчінің чалахай көңнін хоос сөске киптеп салған. Мында чиңіске хығырчатхан чахығнаң хада арғызына ізеніс, аарлас, көбленіс көө истілче.

Хакас ипчінің хылиин іле сығарып, поэт паарсах өбренің, сымдах тоғысчының піріктірілген омазын хоостапча.

Николай Доможаковтың чаа тузында пазылған кибелістері, чонның ынағ полғаны чаадаң тоғыр улуғ күс полчатханын таныхтап, аның чиңіске киртінізін тыытханнар. «Москва», «Отечественной чаа», «Хароолның ыры», «ічезінің оолғын чахии» кибелістерде хакас чаачының Чир-суун арачылир сағызы ыырчыдаң тоғыр тудызарға күс пирчеткені, матыр тудынарға полысчатханы көглелче.

Поэттің сын патриот полчатханы, аар хорығлығ туста чонынаң хада полып, Чир-суу үчүн турысчатханы «Хакас ооллар» кибелісте чахсы көрілче.

Чиит поэттер Иван Капчигашевнең Иван Костяков чаада араласханнар. Аннаңар оларның произведениелерінде чааның ізіг тынызы, хазыр күзі харахха көріндіре хоосталча. И.Капчигашев «Пазахтаңар» кибелізінде өртке көйчеткен астаңар улуғ өкпеленісте пасча. Пазахтарның сомында совет кізінің хулға пастырбас матыр хылии. И.Капчигашев «Хакасия порчозы» кибелізінде, И.Костяковтың «Палығлығ хас» чооғындағох чіли, аар чаа чолларында совет чаачызының чүрее нымзах, чалахай, прай тіріг нимее паарсах халғанын киречілепче.

Чаа чыллары нинче ыраза, тилекейде амыр чуртас үчүн күрезіг улам алғып одырча. Пу хачан даа иргіленмес тема чиит төлленің хайиин тың тартыпча. Түгенчі чылларда, Илбек Адалығ чааның тархынын тирең үгренип, совет писательлері ол тусты пасха-пасха саринаң улам алғыда көзітчелер.

Чаа соондағы чылларда хакас литературада чаа темазын чарытчатхан иледе улуғ произведениелер сыххан. Н.Доможаковтың «Галина» поэмазы, М.Кильчичаковтың «Тіріг хан» поэмазы паза «ікі кинек» кибелізі, М.Чебодаевтің, М.Баиновтың кибелістері, поэмалары паза ан.п. Пу произведениелерде совет чаачының паза тылдағы тоғысчының матыр хылии,

Чир-суубыстың чиңістіг чолы, чоннарның ынарказы пөзік хоос синде хоостал парған.

Николай Георгиевич Доможаков

«Отечественной чаа»

Ўлүстіг хакас чоны,
Ўнім минің син истек!
Фашисттер пастаан чааны
Тоозарға күзің пирдек.
Хакас, самолетха одыр!
Халбин, кемнең дее учух!
Хакас, танкка сых тур!
Хыйа атпа, чаачы, пір дее ух!
Мылтых ла тударға читсең,
Маңат атысха үгрен;
Машина оңдайын пілзең,
Марғыснаң уламох істен.
Холнаң чүректі тыыт,
Хорыхпас чазыхпас син пол.
Хакас, оборонаны уламох тыыт...
Фашистке пазар чир чох пол!
Москва Отечественной чааға
Маңзытнаң чонын хығырча.
Сталин фашисттерні унадарға
Пістің чонға чахығ ысча.
Сталиннің үчүн, хакас чоны!
Ынағ чурт үчүн, чырғал чоны!
Пістің киреебіс — сын кирек!
Піске сыынғанны — чүс кизек!
Пазың, ыырчы, таппассың,
Пазығ піске чир полбассың.
Андағ полча Совет үні,
Аны пілче хакас чоны.
Тоғыста казаңнанмин,
Тоозабыс чапчаң полааңар,
Странаға, үзілдірбин,
Ас-тамахты пир турааңар.
Іскер, хакастар,
Отечественной чааға!
Іскер, арғыстар,
Маңзырап тоғынарға!
Пиктин турыңар, хакас чоны,

Партиябысты ибіре!
Ынағ, айдас хакас чоны,
Правительствобысты ибіре!
Сын киректің үчүн
Одырығ чох ползын!
Отечествоның үчүн
Олған улус таа көдірілзін!

Н.Доможаковтың «Отечественнай чаа» кибелізі чаа пасталған соонаң нинче-де күн пазынаң пазыл парған. Пу хысха чолларда автор совет чонның чабал ырчыдаң тоғыр күрезіге тідінізін, тимдезін чарытхан. Ол чаачыларны совет чирінің полған на тобырағын арачылирға хығырған.

Хакас, самолетха одыр!
Халбин, кемнең дее учух!
Хакас, танкка сых тур!
Хыйа атпа, чаачы, пір дее ух!

Пирееде кибелістің чолларында пасха тузалығ өңнерні сизінчебіс: хығыртығ алғаанына алысча алай ба хатығ чахыға айлан парча:

Холнаң чүректі тыыт,
Хорыхпас чазыхпас син пол.
Хакас, оборонаны уламох тыыт...
Фашистке пазар чир чох пол!

Н.Г.Доможаковтың Отечественнай чаа тузындағы кибелістерінде сынында полған киректер чарыдылча. Николай Георгиевич ол туста Москвада үгречеткен, өрт узырчаңнарның бригадазында полған. Іле паза хатығ чолларда тустың кирексінізі (хысханы) чарыдылча.

«Москва» кибелізі столицаны ырчыдаң арачылир иң сидік күннерінде пазыл парған.

Странада сидік ондайда полғаны авторнаң уғаа тирең паза өткін хоостал парған. Патриотизмнің күзі, столицаны арачылирға турған совет чонының махачызы паза героизмі сын паза хазыр чарыдылча.

“Чааның сыстапчатхан сорыптары» Н.Доможаковтың «Галина» поэмазы чарытча.

«Галина» поэмада хакас чаачының омазында өлімнең хорыхпас, махачы паза аалчыны улуғлир хылығын көзітче. Тынын ал халған орыс хысха алғызын читіріп, чиит чаачы аны ибінзер хығырча.

Орыс боецке теңен ух

Хакас кізее ағырсым,

Хакас боецке теңен ух

Орыс кізее ағырсым.

Андағ чонға кем сыдап алар,

Андағ чоннаң кем ас полар.

Пу сөстерде поэманың өөн сағызы истілче. Чиңісті махачы ла полғаны чағдатпаан. Ынархас ідөк чиністі тударға полысхан. Иди «Галина» поэманың **өөн сағызы** — чоннар аразындағы ынархас. Хакас чаачының омазын хазыр күрезігде көзітче. Хорғыстығ нима поларға итчеткенін иділістер пастыра көзітче: *сизіктіпче, туюхтапча, миналапча, ыс сыххан, (халдырбасха) харасхан.*

Чоннар аразындағы ынархас поэманың пасталғанынаң сығара іле көзіділче. Имчі хыс паза хакас чаачы иң пастап чүрекнең пілісчелер. Иди пасталча ікі пасха чонның аразындағы ынархас.

Ікі матырның омазын көрзе, автор наа ондайлар кирче. Ол диалогнаң тузаланча.

1948 чылда хакас поэттернің: Н.Доможаковтың, И.Костяковтың паза И.Котюшевтің — пастағы чыындылары чарых көргеннер. 1949 чылда, тізең, оларны Писательлер союзының членіне алғаннар. Олох чылда Хакасияда саблығ орыс писателы А.А.Фадеевтің полызиинаң Писательлер союзының пөлии азылған. Аның пастағы хачызы поэт паза ученай Николай Георгиевич Доможаков полған. Ол тустаң сығара хакас литературазының наа өзізі пасталған.

Тузаланған литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства,

1985. - 288 с.

2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.